

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО СУТНІСНОГО ПІЗНАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У РАМКАХ ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Анатолій В. ФУРМАН, Ольга ШАЮК

УДК 11.12 : 172.3 : 179.9 : 316.647.5

Anatoliy V. Furman, Olha Shayuk
**METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE ESSENTIAL COGNITION
OF TOLERANCE WITHIN PSYCHOSOCIAL THEORIZING**

Стан філософського осмислення і наукової дослідженості проблеми. Уявлення про толерантність у світовій культурі мають багату історію. Цікавим є той факт, що пов'язані вони не із заборонами первісних общин, а з процесами виокремлення родової людини із систем традиційних норм, настановлень у простір соціальних історій. Значення слова “толєрантність”, яке наявне в багатьох європейських мовах, походить від латинського *tolerantia* – терпіння, пов'язується з терпимістю, поблажливістю до когось або чогось-небудь, позначає готовність надати іншій особі свободу думки та дії. У такий спосіб люди демонструють свої ставлення до поведінки і вчинків навколишніх, що сприяє різноманітним конструктивним контактам, допомагає досягнути певних домовленостей, спільних чи індивідуальних цілей (див. [24; 25; 36–38]).

Розвинута суспільна свідомість оформила уявлення про толерантність як моральну рису-якість, тобто як людську чесноту, котра характеризує прийняття однією особою або групою інтересів, переконань, вірувань, звичок інших людей чи спільнот і виражається в гуманному прагненні досягти взаємного порозуміння та узгодження різних мотивів, установок, орієнтацій, не вдаючись до насильства, пригнічення людської гідності й, натомість, використовуючи гуманітарні можливості – діалог, роз'яснення, співпрацю, взаємодопомогу.

В абстрагуванні така “знята” форма соціальних відносин людей пізнається як процедура взаємодії частин зі своїм цілим. І перше, що тут доводиться виділяти, – нетотожність, з одного боку, реально існуючої людини самій собі як цілісності, а з іншого – людського світу до свого природного середовища існування. Постійними предикатами такої суперечності стосовно людини й олюдненого світу є дійсні умови їх буття і форми повсякденного спілкування, прямого та опосередкованого комунікування. Самі ці предикати непостійні, нестатичні, вони змінюються, сприяють або перешкоджають появі інших, перестають існувати або недовго зберігаються. Це цілковито закономірна властивість розвитку людських стосунків, якою пояснюється те, що протягом усіх історичних змін суспільства у різні епохи в людських взаєминах домінували зовсім різні ідеї, ідеологеми, переконання, світогляди.

Очевидно, що проблемогенні процеси сьогодення сучасного глобалізованого світу впливають на мінливість й адаптивність багатьох світоглядних систем та установок. Наявні факти напружених суспільних відносин указують на потребу діалогу, обміну думками з метою особистісного взаємозбагачення громадян, на нагальність більш глибокого розуміння ними суті вчинкових явищ, їх причин і наслідків. А це означає, що своєчасним є коригування та уточнення наукових уявлень про

сутність толерантності, про дійсні суспільні зв'язки та узгодження з її ідеями і принципами, які продукуються національно-культурними, релігійними, соціальними, політичними, економічними і гендерними реаліями.

Так, критичний аналіз англомовних наукових праць дослідників за останнє десятиліття показав, що толерантність становить об'єкт поліпредметного розгляду. Серед тематичних напрямів головними є такі: парадокс і межі толерантності (Д.К. Беласт [42], Д.А. Карсон [45], Д. Лакорні [51], В. МакКабі і Дж. МакКабі [52]), релігійна толерантність (П. Емерітос і Г. Тейлор [47], С. Херіс і М. Наваз [48] та ін.), соціальна толерантність (Дж. Босвел і М. Джордан [43], Б. Хостетлер і Дж.Д. МакДавел [49], Д.С. Міло [53]), гендерна толерантність (Дж. Босвел і М. Джордан [43], Е. Хаяті [50], Д.Е. Пол [54], С.Д. Волтерс [56]), виховання і розвиток толерантності (В. Айерс і Р. Айерс [41], С. Буллард [44], Е. Хаяті [50], Д. Пілгрім [55] та ін.).

Отже, зважаючи на окреслений психосоціальний стан сучасного полінаціонального соціуму, толерантність постає оновленим об'єктом уваги дослідників у різних сферних вимірах наукового пізнання, щонайперше задля комплексного аналізу й прискіпливого міждисциплінарного вивчення її і як явища-риси, і як категорії сучасного філософсько-наукового дискурсу, і як теоретичного конструкту (див. детально [30; 33; 34]).

Першою спробою такого багатопредметного та міжнаукового розв'язання цієї проблеми став проект комплексного фундаментального дослідження толерантності як потенційної основи нової державної українотворчої ідеології, запропонований у 2013 році А.В. Фурманом (див. [30]). В ньому автор здійснив філософсько-методологічне обґрунтування генези толерантності як фактора сталого суспільного розвитку і чинника соціокультурної інтеграції українства в онтолого-феноменологічному, гносеолого-ноуменологічному, психосоціальному та психософійному засадничих напрямках його рефлексивного мислєдїяльнїсного опрацювання. У зазначеному форматі нами також окремо аргументовано і презентовано продуктивність розробки онтолого-феноменологічного напрямку вивчення толерантності [9]. Зокрема досліджено толерантність як спосіб людського буття, а відтак і як вітакультурну форму його оприявнення у життєдіяльності людини та здійснено рефлексивне осмислення репрезентованого ідеального зрізу свідомості.

За допомогою мислєформ, засобів та інструментів професійного методологування типологічно обґрунтовано п'ять методологічних підходів дослідження толерантності, а саме онтолого-історичний, онтогенетичний, есхатологічний, аксіологічний та вітакультурний. Крізь формат інтерпретацій зазначених підходів здійснено висвітлення толерантності як категорійного поняття і світоглядної універсалиї [33; 38].

Водночас в аналітичних рамках окресленого теоретико-методологічного рефлексування толерантності як онтофеноменальної форми буття нами раніше обґрунтовано її як засадничу цінність сучасної культури, як усвідомлену, осмислену і відповідальну життєву позицію, реалізація якої в кожній окремій ситуації має певний смисл і вимагає від толерантної особистості благодатного пошуку смислу і прийняття будь-якого іншого людського світу як рівноправного (див. [33]).

Дослідження толерантності у форматі гносеолого-ноуменологічного напрямку дало змогу проаналізувати її як важливе поняття сучасного філософського і теоретичного осмислення та професійного методологування і презентувати це явище у руслі гносеологічних, епістемологічних, герменевтичних, етико-релятивістських та синергетичних інтерпретацій (див. [34]). Таке логіко-змістове взаємодоповнення суттєво поглибило розуміння толерантності й дало змогу фундувати її як концепт, що базується на інтелектуальних ресурсах онтологічних поглядів на реальну даність і позиціонує її як певну гносеоноуменальну дійсність, що уможливорює усвідомлення і прийняття складності і багатомірності як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, розуміння та оцінки різними людьми, а також відносності, неповноти і суб'єктивності особистих уявлень, персоніфікованих картин світу. Такий формат розуміння толерантності дозволяє мінімізувати негативні наслідки неминучих конфліктних зіткнень між конкуруючими сторонами та сприяє розгортанню конструктивних можливостей для їхньої співпраці, зміцнює взаємну довіру між різними етносоціальними, конфесійними, політичними, іншими спільнотами та групами людей і підвищує рівень соціальної солідарності, етнонаціональної згуртованості.

Мета даного методологічного дослідження. Наступним очевидним кроком подальшого поглибленого дослідження феномену толерантності в усіх складних взаємозв'язках і супереч-

ностях її розвитку і вчинкового утвердження є те, що толерантність постає сьогодні не тільки теоретичним концептом, а й об'єктивно існуючим психосоціальним явищем, котре потребує як теоретичної рефлексії, так і певного прикладного втілення. Як було зазначено, проблема толерантності пов'язана з низкою принципів філософсько-світоглядних питань, які торкаються розуміння людини, її ідентичності, можливостей і меж пізнання, діалогу культур і цивілізацій, пошуку власне психософійного дискурсу толерантності як учинення, соціально-філософських засад пізнання буттєвих засновків толерантної мислєдіяльності, прояснення епістемологічної ситуації відносно понятійного горизонту толерантної свідомості та умов її збагачення в сучасному світі, виявлення її морально-етичної матриці, духовних джерел і вершинних психоформ. Звідси важливою є розробка психосоціального напрямку дослідження толерантності як соціокультурного явища у логіко-змістовому взаємодоповненні соціогенетичного, конфліктологічного, ксенологічного, інформаційно-комунікативного та особистісного підходів. Це водночас уможливить у рамках методологем і наукових параметрів комплексного проекту "Гене́за толерантності: витоки, реалії та перспективи українотворення" [30] виокреслити її як психосоціальну даність, а отже пізнати як інтегральну рису-якість особистості, котра сутнісно полягає у повазі і терпимості до іншого, передбачає порозуміння за будь-яких, у тому числі й конфліктних, умов міжособистісної взаємодії та нейтралізує внутрішню агресивність і непоступливість як на рівні окремої особи, так і на онтофеноменальних щаблях групи, колективу, етносу, нації.

Оскільки зазначені методологічні підходи – це завжди "певна стратегія пізнання як більшою чи меншою мірою збалансований набір принципів і нормативів рефлексивно здійснюваного теоретизування, що визначає спрямованість індивідуальної та колективної мислєдіяльності, яка спричинена проблемним полем свідомості (утрудненням на шляху задоволення пізнавальної потреби, неможливістю відомим способом досягнути мети пошуку тощо)" [31, с. 291], то є підстави окреслити метасистемну побудову мережива принципів у засадничому (ідеально-нормативному) наповненні цих підходів, організувавши отримане методологічне знання у формі мислєсхеми (рис. 1). Нагадаємо, що ці принципи

мають винятково важливе значення як інструменти компетентного методологування й відтак мають самодостатню цінність як ідеальні об'єкти в загальному життєпотопі індивідуальної і групової свідомості, відіграючи роль керівних положень й одночасно взірців-канонів рефлексивних пізнання, конструювання, творення. У цьому сенсі не становить виключення й онтофеноменальний світ толерантності.

1. СОЦІОГЕНЕТИЧНИЙ ПІДХІД

Проблема толерантності первинно постає у ситуації зіткнення людини як суб'єкта життєактивності з будь-якою інакшістю – етнічною, культурною, релігійною, соціальною чи індивідуальною, тобто у мереживі приземлених суспільних відносин, коли відмінності між різними особами сприймаються як значущі для їхньої буденної безпеки, соціоментальної автентичності та духовної автономії. Вона постає як конкретизація суспільних відносин та їхня персоніфікація, через які відображаються особливості соціального способу буття людини у світі. Саме в такому ракурсі толерантність розглядають прихильники соціогенетичного підходу (див. [3; 4]) вважаючи, що формування і прояв толерантності в суспільстві, у групах чи у часопросторі конкретних особистостей відбувається під впливом суб'єктивно-об'єктивних умов. Соціогенез проявляється тоді, коли людська спільнота діяльно скріплюється смисловими структурами, які програмують поведінку загалом, а почуття спільності, яке необхідне для їхнього організованого співжиття, забезпечується власне смисловим наповненням конкретної поведінки. Інакше кажучи, мовиться про пануючі в даний момент соціальні настановлення, еталони, стереотипи та про загальну спрямованість соціуму: або гуманістичну, плюралістичну, толерантну, з одного боку, або ж антиособистісну, авторитарну, інтолерантну – з іншого.

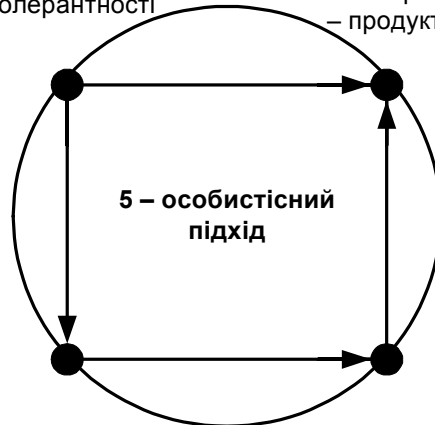
Соціогенетичний підхід, будучи обраний нами для дослідження толерантності, дозволяє простежити взаємозв'язок розвитку зазначеного феномену та солідарних процесів у суспільному повсякденні. Толерантність як фактор культури уможливорює формування соціокультурного поля, а відтак створює умови для взаємодії ідей, норм, цінностей, інтересів, котрі в соціальній реальності закладають засадничі параметри фактичних меж соціального життя, солідарності його учасників. Функція

1 – соціогенетичний підхід – п р и н ц и п и:

- солідарної поведінки,
- буденної безпеки особи,
- соціоментальної автентичності,
- духовної автономії,
- ковітального способу буття,
- єдності суспільної свідомості,
- консенсусу як каналу соціального порозуміння,
- соціокультурного поля толерантності

4 – інформаційно-комунікативний підхід:

- конструктивної комунікації,
- духовного суверенітету особистості,
- адекватного візуального сприйняття іншого,
- лабільності вражень і реакцій у відповідь на чуже,
- взаємної коректності висловлювань,
- емоційної врівноваженості і кооперації при зіткненні з чужим,
- нейтралізації негативу й примноженням позитиву,
- продуктивної самореалізації під час спілкування

2 – конфліктологічний підхід:

- конфліктогенності соціальних стосунків,
- ліберальності людських відносин,
- демократичності суспільного життя,
- адекватного ставлення до носіїв іншого як до опозиціонерів,
- повага до інших поглядів, переконань, ідеологем,
- співпраця із конкурентами, опонентами,
- взаємності поведінки, діяльності, вчинків,
- особистої відкритості до діалогу

3 – ксенологічний підхід:

- спектрального ставлення до іншого,
- відстороненої смиренності до неприйнятного,
- поважливого неприйняття відмінного,
- моральної згоди за різних умов,
- поблажливості до слабкості навколишніх,
- привітливості до оточуючих,
- критичного і водночас конструктивного діалогу з іншими особами,
- збагачення власного досвіду при контактуванні із чужим і відкритість до всього нового та відмінного

5 – особистісний підхід:

- поваги до конкретної людини, її прав і свобод,
- ціннісно-смыслових відмінностей між людьми,
- рівноправності вибору світогляду і життєвої позиції кожного,
- відповідальності за себе і визнання такої можливості за іншими,
- прийняття самісної непересічності себе та іншого,
- розширення горизонтів самосвідомості під час взаємодії із чужим, альтернативним,
- орієнтації на смисли толерантності й одвічні сенси життя,
- самоактуалізаційного здійснення вчинку толерантності

Рис. 1.

Системні набори принципів реалізації методологічних підходів до пізнання та конструювання толерантності, здійснюване у рамках психосоціального напрямку

принципу толерантності в соцієтальній системі полягає головним чином у забезпеченні балануючого на межі оптимуму задоволення суперечливих потреб, цінностей, установок індивідів або соціальних груп, що, власне, й унормовує їхнє співжиття задля продовження людського роду, налагодження продуктивного суспільного виробництва на всіх щаблях його можливого практикування, групової та особистісної самореалізації кожного суб'єкта ковітальної активності.

Натомість бачення соціальної реальності лише як механічного поєднання безлічі несвідомих і незалежних один від одного видів буття – це переважно бачення через конфлікт і конфронтацію. Ідейне різноманіття поглядів і позицій, множинність носіїв різних думок і переконань створюють ситуацію суперечливості між ними. Самосвідомість, самовизначення, самовираження конфронтації компонентів і частин цілого призводять до їхнього протистояння і протидії, що знаходить формовияв в інтолерантності. Із вичерпанням тенденції до диференціації як провідного принципу суспільного розвитку акцент переноситься на інтеграцію. Одним з перших її інтелектуальних унормувань і є *принцип толерантності*, який сприяє не тільки утвердженню ідеї про можливість існування в єдності різноманітних культур, а й націлює суб'єктів толерантності на пошук універсального сенсу або загальних цінностей, які сприяють єдності неітегрованих фрагментів соціокультурної дійсності.

Вказані концептуальні витоки підтверджує теорія П. Бурдьє (див. [8]). На його думку, саме під впливом соціальних умов і середовища у загалу на особистому рівні повсякдення формується система структурованих та структуруючих диспозицій, так званий *габітус*, який породжується можливостями і неможливістю, наданими свободами і взятими на себе особою обов'язками, дозволами і заборонами, наявними об'єктивними обставинами, себто довіллям, умовами соціокультурного існування і шляхом їхньої інтеріоризації усупільненим індивідом. На переконання вченого, габітус “зумовлює активну присутність минулого досвіду, який, існуючи в кожному організмі у формі схем сприймання, думок і дій, гарантує правильність практик та їхню сталість у часовому перебігу життя більш надійно, аніж усі нормативні правила та експліцитні норми”. Отож габітус – це результат індивідуальної історії і соціального досвіду індивіда й одночасно “гарантія правильності практик” (див. [8, с. 51]).

Беручи до уваги те, що феноменальний плин толерантності – це, ймовірно, одна із таких практик, що породжена габітусом, названий дослідник описує генезу системи практик, заданих одним і тим самим габітусом. “Практики виникають як результат необхідного, хоча й непередбачуваного зіткнення між габітусом і подією, яке може активізувати сам габітус, хоча тільки за умови, якщо останній... констатує цю подію як проблему” [8, с. 67]. Відтак результативно габітус продукує резонні, загальноприйняті манери, соціальну поведінку індивідів (толерантну, псевдотолерантну чи інтолерантну), що об'єктивно пристосовані до логіки, характерної для певного поля їхньої буденної діяльності.

Цікавою та інформативною в контексті предметного поля нашого дослідження є міркування вченого про “соціальний простір” і закономірності співвідношення соціальних позицій і соціальних відносин у ньому. Займаючи певні позиції чи місця у просторі життєактивності суб'єкти соціальних стосунків перебувають у певних об'єктивно існуючих дистанціях, із яких вони можуть отримувати вигоду, визнаючи їх, або долаючи їх власними зусиллями. П'єр Бурдьє зазначає, що теоретично ступінь віддаленості позицій суб'єктів, груп або інститутів у соціальному просторі збігається із соціальними дистанціями, хоча на практиці це не зовсім так. Суб'єкти, котрі займають близькі позиції у соціальному просторі, дійсно прагнуть зблизитися – за власним бажанням або за потреби – й у фізичному просторі. Водночас вони, займаючи в такому просторі віддалені позиції, також можуть взаємодіяти й у фізичному довіллі, бодай на короткий час і непостійно. Прикладом такої взаємодії є явище, яке Бурдьє назвав “*стратегією поблажливості*”. Вдаючись до неї, суб'єкти, котрі займають більш високе становище в ієрархії соціального простору, символічно заперечують існування соціальних дистанцій і завойовують таким чином схвалення оточуючих (“він такий простий як для знатної людини”, “він зовсім не зарозумілий як для професора університету” і т. д.). Однак насправді ці фрази, навпаки, підкреслюють існування і визнання соціальної дистанції, оскільки містять у собі приховане уточнення. Відтак, як зазначає Бурдьє, суб'єкти можуть отримувати переваги як із визнання об'єктивно існуючих дистанцій, так і з їхнього умовного подолання (визнають дистанцію, використовуючи прийом символічного заперечення). Подібний ефект спостерігається

також із проявами толерантності, коли мовиться про *символічну*, так звану умовну, *толерантність*. Окрім того, джерела і форми толерантності, псевдотолерантності, інтолерантності суттєво варіюються залежно від інституційного поля соціального простору, зокрема від різноякісних полів релігії, економіки, науки, освіти, культури, політики тощо [12].

Продовжуючи теоретичний аналіз толерантності як складника соціогенетичного поля, змістом якого щонайперше є буденна свідомість, варто зупинитися на *концепції соціальних уявлень*, оскільки цей конструкт інтегрує й об'єднує всю сукупність соціально-психологічних категорій, за допомогою яких можна вивчати, вимірювати та інтерпретувати найширший діапазон соціально-психологічних процесів, подій, ситуацій, відносин та ін., що виникають у рамках феноменологічних інваріантів толерантності. Скажімо, відомо, що соціальні уявлення – це “когнітивні системи, які володіють власною логікою і мовою”, в них “не просто представлені думки, образ чи установка щодо деякого об'єкта, але відображена теорія або навіть галузь знання в особливому її розумінні – як спосіб ідентифікації та організації реальності” [39; 40]. Саме завдяки названим уявленням конструюється когнітивна реальність соціальних груп, яка й спричиняє узмістовлення й особливості індивідуальної поведінки та діапазон прийнятих і першочергово схвалюваних учинків їх членів.

Соціальні уявлення, на думку Бардієра, цілком підходять для пояснення процесів виникнення і феноменального розвитку толерантності-інтолерантності. Вони виконують роль “ідентифікаторів”, що дозволяють віднести “інших” до конкретної соціальної групи, містять у власних структурних побудовах ті чи інші визначення об'єкта, зрозумілі членам даної групи. Водночас ці визначення утворюють “спільне бачення реальності, властиве групі, яке може не збігатися або суперечити поглядам, прийнятим в інших групах. Таке своєрідне психосоціальне сканування реальності спрямовує дії і взаємозв'язки членів цієї групи” [5, с. 97]. Отож соціальні уявлення виконують інтерпретаційну функцію, регулюючи відносини індивідів один з одним і з навколишнім світом та визначаючи їхню поведінку, комунікативні зв'язки, вчинковий арсенал засобів життєдіяльності. У такий спосіб вони насичують соціальний світ особи відповідними афективними і нормативними ресурсами, сприяючи інтеріоризації “належного” досвіду, моделей

поведінки, мислення, діяльності, спілкування.

Розглядаючи феномен толерантності в аспекті соціогенетичного трактування й відтак у зв'язку із життєпотокком буденної свідомості, однозначним є висновування про те, що контексти прояву як внутрішньоособистісної, так і суто соціальної толерантності складні і багатоярусні, неоднозначні, проблемогенні й часто парадоксальні. Так, до прикладу, люди, котрі займають активну громадянську позицію, розуміють, що в складному і різноманітному світі жити цікавіше, ніж у простому й одноманітному, знають, що відмінності між людьми і між соціальними групами завжди були і будуть, переконані, що прагнення до мирного співіснування в умовах розмаїття, засноване на принципах толерантності, – це єдиний шлях до цивілізованого відкритого суспільства знання, “що намагається зберегти, розвинути і встановити традиції – старі чи нові, але такі, які б відповідали нормам свободи, гуманізму та раціональної критики” [21, с. 209]. У такому суспільстві індивіди вільні від різних табу і приймають рішення, виходячи з досягнутого у результаті домовленостей консенсусу.

Водночас багато громадян у повсякденному житті нерідко виявляють явну *інтолерантність*, стикаючись з неготовністю до толерантності – із масовими порушеннями прав людини, із психологічними наслідками військових дій, правоохоронної бездіяльності, корумпованості чиновників, ділового чи побутового свавілля. Інтолерантність – це непоодинокі явище нашого життя, вона, як і її антипод – толерантність, виявляється не тільки на рівні особистості, а й у діяльності окремих соціальних груп й навіть цілих етносів та націй, чому яскравим прикладом є світові війни ХХ ст.

Незважаючи на існування міжнародної Декларації принципів толерантності [11] у повсякденній свідомості громадян процес нормативного ставлення до проявів толерантності-інтолерантності не може і, ймовірно, не повинен бути однозначно визначений. На рівні буденного життя і щоденного спілкування часто спостерігається явна розбіжність між декларованою нормою толерантності та фактичними інтолерантними чи принаймні псевдотолерантними намірами, висловлюваннями, вчинковими діями. Тому очевидним є той факт, що свідомість і контексти її формування визначають припустимі межі прояву як толерантності, так і інтолерантності, передусім задають нормативні критерії їхнього поділу, відповідні

одночасно і загальним гуманістичним уявленням про людину, і конкретним соціальним контекстам її життя в тому чи іншому суспільстві й у той чи інший історичний час.

2. КОНФЛІКТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Цивілізаційний прогрес, який надоптимістично оцінювався гуманітарними науками в кінці XIX – на початку XX століття як найважливіша перспектива людства, до кінця XX вилився у тривожну проблему виживання як людства, так і всієї нашої планети. Безсумнівно одне: вивчення феномену толерантності – один із сутнісних шляхів розв’язання цієї глобальної проблеми. Толерантність як цінність (етичний імператив) заснована на родових інстинктах людини, зокрема таких як інстинкт збереження роду і жертовності (альтруїзму). При цьому ціннісна система, будучи двополусною, “чорно-білою”, тенденційно формує свідомість людини за принципом “або – або”, визначає категоричність, “одноколірність” толерантності. Цією її атрибутивною якістю зумовлений той соціальний факт, що саме ціннісні конфлікти являють собою найбільш “твердий горішок” для суб’єкта регулювання і здолання релігійних, етнічних, ідеологічних, професійних, побутових, психологічних конфліктів. Незважаючи на це, саме наявність толерантності у ціннісній системі людської свідомості є яскравою ознакою високої духовної культури, основу якої становить відома релігійна аксіома: “людина створена за образом і подобою Божою”.

Однак реальні соціально-економічні умови і політичні процеси сьогодення мало сприяють формуванню психокультури толерантності. Доцільно виділити чотири семантичних рівні поняттєвого горизонту інваріантних рубрикацій толерантності, що унеможливають конфліктність соціальних стосунків (*рис. 2*).

Окремо зауважимо, що у позначених префіксом “спів-” формах психосоціального толерування на смислосеновому горизонті індивідуальної та суспільної свідомості закладений конструктивний творчий імпульс, що володіє великим психокультурним потенціалом для розвитку і взаємозбагачення людини і суспільства. І це закономірно, адже ідея співпраці і співтворення і спосіб її впровадження передбачають сприйняття і прийняття суб’єктного різноманіття, об’єктивності та цілісності олюдненого світу. Тому окрема особа, сприймаючи соціальне довкілля і

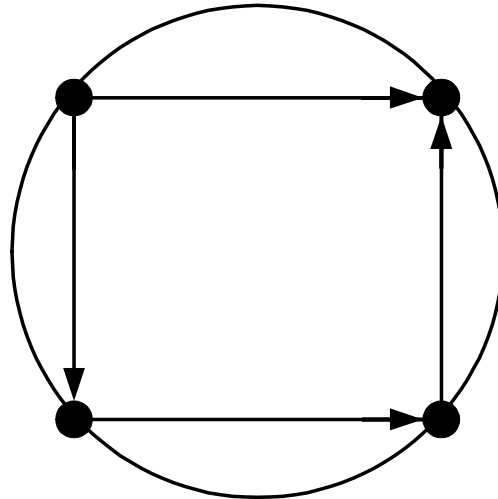
споглядаючи його плин як даність, водночас оживлює та збагачує його власною енергією в актах пізнання, творчості і самотворення у ковітальному вимірі свого толерантно зорієнтованого екзистенціювання.

У будь-якому разі очевидно, що при конфліктному підході толерантність – це аж ніяк не скасування “боротьби”, це не протилежність їй, а не що інше, як саме протистояння, зрозуміло в певних межах, які не можна визначити апріорно, оскільки їх задає конкретна психосоціальна практика боротьби. Нерідко в історії конфлікт між далекими культурами, у перебігу якого сторони поступово починали пізнавати одна одну, вів до формування засновків терпимості й до утвердження взаємовигідної співпраці, спроможних урешті-решт забезпечити їх мирне співіснування.

Пропонуючи таке пояснення толерантності, науковці (А. Дахін, Б. Капустін) звертаються до *концепції насильства* [10; 13]. Вони зазначають, що людина – це «частина того чи іншого світу “ми”, який є для неї “своім”». Тому насильство постає як щось таке, що неодмінно існує вздовж кордонів “ми-світів”. І, як приклад, згадують безжалісне винищення індіанців європейцями на зорі колонізації американського континенту. Вочевидь свідомість європейців сформувалося в іншому суспільному ладі і тому вони, влаштувавшись у Новому Світі, закріплювали за собою землі шляхом захоплення їх силою. Цей процес протікав цілком природно. Індіанська територія в їхньому розумінні була “нічиєю”, оскільки вона ніяк не була обгороджена, до того ж володіння нею не було закріплено на традиційний європейський кшталт. Будуючи на цій території свої житла і виганяючи з неї диких тварин, поселенці змушували індіанців переміщатися на інші землі, нерідко зайняті ворожими до них племенами. Достатків тепер уже не вистачало на всіх, і за них почалася боротьба, від якої страждали обидві сторони. Подібна поведінка європейців з індіанцями стала можливою ще й тому, що тогочасна філософська думка розуміла під угодою не обіцянку і необхідність її виконання, а сенс загального інтересу, що спонукає до реалізації системи дій, спрямованих на суспільну користь. А загальний інтерес у колоністів й аборигенів спочатку був відсутній. Довгий час актуальним для поселенців і місцевих жителів було вижити за рахунок *Чужих*. (В той період кожна зі сторін перебувала за межами “ми-світу”.) І лише потім з’явилася потреба в мирному співісну-

1 – терплячість як здатність безумовно, стійко переносити труднощі, страждання і лиха, наполегливо і тривало діяти й напружено працювати в напрямку поставленої мети для досягнення бажаного результату

4 – співтворення як такого рівня і ритміки суб'єкт-суб'єктна взаємодія, що об'єднана творчим діалогом-пошуком нерозкритих потенційних можливостей, здібностей, талантів у розбудові себе і довколишньої дійсності із залученням особистих ресурсів до творення своєї долі, враховуючи запити суспільного загалу, свідоме самовдосконалення особистості кожного співрозмовника, а також його особливе, індивідуальне життєсприйняття, спосіб буття, заснований на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, що дозволяє вибудовувати гармонійні взаємини, відчувати повноту й осмисленість життя

2 – терпимість як глибоке розуміння і прийняття закономірного розмаїття буття, співчутливе, миролюбне ставлення до недосконалості людини та довкілля, широке допущення свободи саморозвитку різних форм життя, свободи думки і слова, віросповідань, переконань

3 – співпраця як така продуктивна психосоціальна взаємодія, що спрямована на досягнення спільного результату, базується на актуалізації інтересів, знань, таланту та досвіду її учасників, на почутті взаємодопомоги, нормах довіри і взаємності, на дотриманні зобов'язань, розумінні й повазі до відмінностей інших, відкритості та готовності до діалогу

Рис. 2.

Інваріантні рубрикації базових форм толерантності, що унеможливають психосоціальний конфлікт

ванні. Власне тоді колоністи й спробували дотримуватися принципів справедливості, закріплюючи за індіанцями як володіння ареали їхнього розселення і виявляючи ази терпимості.

Конфліктний філософсько-методологічний підхід до сутнісного обґрунтування толерантності дозволяє відійти від супутніх темі терпимості міркувань про важливість відновлення “історичної справедливості”. І дійсно, будь-яка боротьба за визнання в кінцевому підсумку ведеться заради перерозподілу соціальних ресурсів і статків, оскільки дає змогу усвідомити, що відноси́нам толерантності й гуманності передуює період політичної боротьби груп. Він, як не парадоксально, більш перспективний й часто більш продуктивний, ніж існуюча практика докладання “милостивої” толерантності, що почасти розхолоджує соціальні верстви та особистості, спричиняючи їх деградацію.

Сам по собі конфлікт між традиціями є, з погляду Капустіна, достатньою підставою для усвідомлення наявності якоїсь спільності між ними. І хоча консенсус у даній ситуації відсутній, зате унаслідок взаємопроникнення культурних традицій, у результаті якого цінності однієї з них роблять виклик деяким цінностям іншої, і цей виклик часто адекватно розуміється і приймається. За відсутності подібного виклику будь-які відмінності, наскільки б сильними вони не були, залишають ці традиції байдужими одна до одної, тому “...толерантність та індіферентність – не просто різні, а взаємовиключні поняття”. До прикладу, сама участь мусульманки в демонстрації і наполягання носити жінкам хустки, а не паранджу, як політична вимога вказують на те, що сталася гранична модернізація її поглядів, відбулося глибоке проникнення ціннісної матриці ліберального суспільства у її постархаїчну свідомість.

Дорадча демократія Ю. Габермаса (і С. Бен-хабіб), згідно з критикою Ш. Муфф, зводить політику до етики і виявляється нездатною визнати наявність і невикорінність антагонізму, пов’язаного із плюралізмом цінностей. Щоб виправити цей серйозний недолік, Ш. Муфф розробила підхід, в осередді якого перебуває питання про владу та антагонізм. Новизна його полягає не в подоланні протиставлення “ми – вони” (оскільки таке подолання, з погляду авторки, неможливе), а в такій формі його встановлення, яка буде сумісна із плюралістичною демократією [18]. Зокрема у її

моделі “агоністичного плюралізму” мета демократичної політики зводиться до такого конструювання “їх”, коли “вони” перестають вважатися ворогами, яких потрібно знищити, і стають “суперниками”, тими, з чікими ідеями “ми” веде боротьбу, але в чиему праві обстоювати свої ідеї “ми” не сумнівається. За вказаного підходу “дійсне значення ліберально-демократичної терпимості” має своєю суттю не потурання ідеям, проти яких виступає “ми”, не байдужість до поглядів, з якими “ми” не згодне, а терпиме ставлення до тих, хто обстоює конкуруючі ідеї як до законних суперників. А тому у своїх розвинених формах толерантність передбачає “не пасивну байдужість, а активне взаємопроникнення опозиціонерів саме як опонентів, кожен з яких відданий не тільки своїм власним цінностям, котрі відрізняють його від інших, а й загальній цінності свободи” [13, с. 44]. Толерантна особистість як суб’єкт життєдіяльності, обстоюючи свої вартості, вважаючи їх “справжніми”, а переконання іншого – помилками, оцінює свою істину нижче свободи іншого самому здійснювати свій вибір, і визнає, що цінності громадянського загалу настільки різноманітні, що вони аж ніяк не можуть бути ідеально узгоджені одна з одною, проте вони можуть співіснувати у своїй самодостатності і певній дистанційності.

3. КСЕНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Однією із центральних та найбільш опрацьованих галузей наукового дослідження феномену толерантності є *ксенологія як наука про чуже*. Відтак не менш важливим та освоєним у сфері раціонального пізнання толерантності є *ксенологічний підхід*, що базується на утвердженні різного ставлення суб’єкта до чужого, іншого. Скажімо, М. Уолцер, пропонуючи авторську типологію, виділяє декілька варіантів толерантного ставлення [26]:

– *відсторонено смиренне ставлення до відмінностей заради збереження миру*. Даний тип характерний переважно для європейського суспільства XVI–XVII століть і пов’язаний із встановленням конфесійної терпимості після довгого періоду гонінь прихильників одних релігій іншими. Терпимість у цьому разі обґрунтовується тим, що відмінності у поглядах, які не відносяться до питань істини та основних моральних, правових, політичних, професійних норм, не перешкоджають нормальному функціонуванню суспільства;

– *позиція пасивності, розслабленості, милостивої байдужості до відмінностей.* Толерантність тут виступає як повага до іншої людини, яку важко зрозуміти і з якою практично неможливо взаємодіяти, оскільки спільності не перетинаються, існуючи в різних культурних світах з різними цінностями і світоглядами;

– *своєрідний моральний стоїцизм* – принципова згода з тим, що й інші мають права, навіть якщо їх спосіб користування цими правами викликає неприязнь. На думку автора, таке толерантне ставлення до інших спільнот і груп можна назвати *поблажливостю до слабкості інших*, бодай з деякою часткою презирства до них, оскільки людям природно вважати цінності своєї культури кращими з усіх можливих;

– *відкритість щодо інших, цікавість, повага, бажання прислухатися, вчитися, наслідувати, співпрацювати; захоплене прийняття відмінностей*, пов'язане або з естетичним схваленням, коли відмінності сприймаються як культурне різноманіття, або з функціональним, коли вони діють як невід'ємна умова розвитку людства, яке надає будь-кому повноту свободи вибору.

Пропонована М. Уолцером типологія ставлень демонструє урізноманітненість тих взаємодій між людьми, групами, спільнотами, котрі можуть розумітися як толерантні. Хоча Дж. Лорсен, коментуючи окреслені науковцем ставлення до чужого та іншого, вказує на те, що не всі вони однаково характеризують саме спектр толерантних ставлень. На його думку, деякі з них “надто далеко відводять нас від семантичного поля, у якому толерантність найкраще зрозуміла” [17]. Так, перші два рівні характеризують особистість у соціумі з негативними світоглядними і морально-психологічними установками стосовно толерантності, третій – з незрілими і лише два останніх різновиди ставлень зводять аналіз до тієї характеристики толерантності, згідно з якою терпимість до відмінностей є самодостатньо різною: або як моральний вибір, або як психологічна властивість, або як передумова, що звільняє людину від влади і примусу.

Російський філософ О. Лекторський описує чотири можливих тлумачення толерантності як ставлення (див. [14]), що відповідає вимогам сформульованого нами принципу кватерності [31, с. 182–210]:

1. *Байдуже ставлення до “іншого”.* Таке розуміння толерантності було першим як

історично, так і в певних аспектах вважається класичним і збереглося до наших днів. Згідно з цим розумінням істини, основні моральні норми, засадничі правила політичного співжиття можуть бути незаперечно і переконливо для всіх встановлені та обґрунтовані. Тому тут немає сенсу говорити про толерантність, адже доказ, раціональне аргументування переконливі для всіх. Проте люди не тільки розділяють істинні твердження, але й дотримуються різних думок. Істинність окремих з них може бути згодом встановлена. Однак серед цих думок є такі, істинність яких ніколи не буде встановлена беззаперечно. Це перш за все релігійні погляди, метафізичні твердження, окремішні цінності різних культур, особливі етнічні вірування і переконання, деякі особисті акцентуації та ін. Ці думки приймаються людьми на ірраціональних підставах і первинно пов'язані із самоідентифікацією – культурною, етнічною, особистісною. Без останньої немає особистості, тобто людини, самостійної у своїх рішеннях і відповідальності за свої вчинки. Однак способи самоідентифікації здебільшого є ірраціональними і пов'язані з певною прийнятою особою традицією, з тим місцем, де вона народилася і живе, з історією її країни, з її власною біографією і т. п. Деякі дослідники стверджують, що сьогодні ми приречені на таке збайдужіле розуміння толерантності, причому не стільки через якісь принципові міркування, скільки внаслідок існуючої практики життя, ситуації повсякдення, яка не залишає нам іншого вибору. А тому толерантність при такому її розумінні сутнісно постає як байдужість до існування різних поглядів і практик, тому що останні розглядаються як неважливі перед масивом проблем, з якими має справу суспільство і кожна особа зокрема.

2. *Неприйняття “іншого”, але повага до нього та його носіїв.* Таке ставлення базується на усвідомленні того, що релігійні й власне метафізичні погляди, специфічні цінності тієї чи іншої культури не становлять щось другорядне для діяльності людини і для розвитку суспільства, а визначають сам характер цієї діяльності і спосіб розвитку тієї чи іншої культури. Уникнення плюралізму цих поглядів, цінностей і способів поведінки неможливе, оскільки він пов'язаний з природою людини та з її відносинами у реальному світі, а також із її пізнанням, мислевчиненням і самореалізацією. Не можна говорити про переваги однієї форми пізнавальної діяльності

перед іншою, як і немає підстав, до прикладу, вважати, що магічне розуміння світу і засновані на ньому способи впливу на природу і суспільство (заклинання, медитації, культові танці тощо) поступаються у певних відношеннях науковому усвідомленню і заснованій на ньому дослідницькій техніці. Також немає явних переваг природничих наук, які намагаються на основі знання універсальних законів пророкувати появу нових подій, перед соціогуманітарними науками, які базуються на методах інтерпретації, конфігурування, конструювання різних картин дійсності. У самій науці різні концептуальні каркаси (парадигми), що визначають розвиток раціонального знання, у певному відношенні-сенсі рівновагом, а головне – принципово неспівмірні. Всі культури (і пізнавальні настановлення) рівнозначущі, але водночас і несумірні. Загалом зрозуміло, що не існує ніякої привілейованої системи поглядів і цінностей. Єдиний виняток слід зробити для ідеї про те, що всі люди, незалежно від раси, статі та національності, мають рівне право на фізичне існування і культурний розвиток (щодо порушення цих прав не може бути ніякої терпимості). Толерантність у даному разі – це повага до іншого, якого однак не вдається досягнути і з яким унеможливлено взаємодіяти.

3. *Прийняття іншого, чужого як поблажливості.* Прийнята людиною система норм, поглядів, цінностей, характеризуючись суб'єктною та особистісною неповторністю, не може бути дійством рівновагомим із прийняттям того самого іншими і, тим більше, не спроможне поступатися чужинцям у вирішенні принципових питань. Для конкретної людини чи групи ця система опанованих стандартів і вартостей перевершує інші аналогічні системи, тому що, на їхній погляд, вона краще розв'язує ті буденні проблеми, з якими доводилося і доводиться стикатися. Це – вибір усвідомлений, зважений, заснований на пріоритетах, що відповідає саме тим еталонам і критеріям, з допомогою яких й оцінюються переваги тієї чи іншої світоглядної системи. Отож, мовиться про усвідомлення того, що серед різних культурних, ціннісних та інтелектуальних організованостей існує привілейована система відліку: це традиції і цінності культури особистості, її персональні погляди в рамках конкретної культури, котрі вона сприймає як привілейовані, однак не такі, які можна силою нав'язати іншим. Той факт, що інша людина як усупільнений індивід або

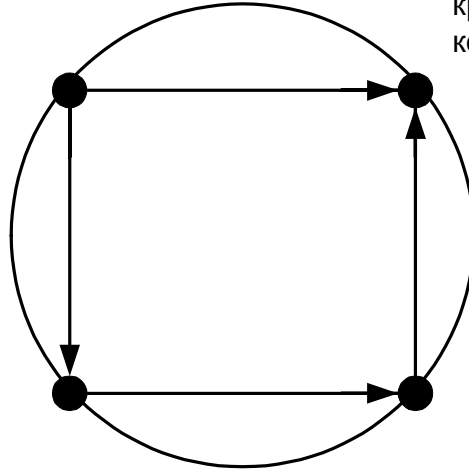
ж як представник іншої культури не приймає погляди і не погоджується з аргументами на їхню користь, свідчить про те, що в якихось суттєвих аспектах він поступається (менш освічений, гірше мислить, схильний до ірраціональних впливів чи духовно самообмежений). Звісно, можна критикувати інші погляди, аргументувати їхню неспроможність, але не можна силою нав'язувати свої переконання іншим людям, тому що переконання кожна людина (як вільна особа-громадянин) спроможна і повинна виробляти тільки сама. Таке ставлення спричиняє терпіння з натяком на поблажливості до слабкості інших. Тоді людина змушена терпіти погляди, неспроможність яких їй зрозуміла, демонструючи при цьому з деякою ноткою презирства до них свою особисту поблажливості.

4. *Толерантність як розширення власного досвіду і як підтримка критичного діалогу,* що означає не тільки поважати позицію іншого, а й змінювати свою у результаті переведення цього діалогу в конструктивне русло. Згідно з цим розумінням кожна культура, ціннісна і пізнавальна системи не тільки вступають у боротьбу з іншими культурами і системами, але так чи інакше намагаються врахувати їхній позитивний досвід, розширюючи тим самим горизонт свого власного психосоціального практикування. І це насправді є незаперечний факт історії культури та історії пізнання. Найцікавіші ідеї в історії філософії і науки, скажімо, виникали якраз при зіткненні і взаємній критиці різних концептуальних каркасів, різних інтелектуальних парадигм і комунікативних практик. Тому повага до історії культури, пізнання, безперервний проблемний діалог з цим минулим задіяні до живодайного процесу породження нового знання. У цьому аналітичному контексті толерантність виявляється як повага до чужої позиції в поєднанні з установкою на взаємну зміну або, принаймні, корекцію позицій (і навіть у деяких випадках на видозміну індивідуальної та культурної ідентичності) в результаті критичного діалогу. На думку багатьох науковців, саме таке розуміння толерантності є найвідповіднішим сучасним стандартом соціальної культури.

Подамо описану типологію толерантного ставлення до іншого в сутнісному змістовому визначенні і взаємозв'язках кожного із чотирьох типів (*рис. 3*), де три перших характеризують базовий континуум ставлень, а четвертий, символізуючи універсумний опти-

1 – толерантність як байдужість до існування різних поглядів та практик, які є неважливими відносно проблемного контексту суспільного життя

4 – толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог, що уможлиблюють повагу до чужої позиції у поєднанні з установкою на взаємну зміну або, принаймні, корекцію позицій в результаті критичного й одночасно конструктивного діалогу

2 – толерантність як неможливість порозуміння, як повага до іншого, якого складно розуміти, з яким не можна взаємодіяти, але й водночас неможливо уникнути через усвідомлення його зв'язку з природою людини та з її відносинами у реальному світі, а також із її пізнанням, мислевчиненням і самореалізацією

3 – толерантність як поблажливість до слабкості інших, що поєднується з деякою часткою презирства до них з можливістю критикування їх поглядів, переконань, норм та цінностей, аргументацією їхньої неспроможності, хоча й із неможливістю нав'язування їм своїх уявлень, правил, вартостей

Рис. 3.

Типи толерантного ставлення до іншого та їх сутнісна характеристика

мум, знімає й згармонює зміст засадничих ставлень на якісно новому – вершинному – рівні життєактивності особи.

Поряд із цим, науковці здебільшого наголошують на таких формах толерантності у ставленні до іншого, як *емпатія* і *співчуття*. Так, Т. Алексіна вважає, що зазначені психодуховні властивості становлять емоційну базу толерантності, адже саме емпатія передбачає готовність поставити себе на місце іншого у його ситуації, спонукає подолати рамки власних інтересів, а також багато з тих нормативів, які обмежують поведінку людини

традиційного суспільства [2]. Таким чином, ксенологічний підхід висвітлює чергову низку ознак, характерних для толерантності: усвідомлене прийняття, повага, емпатія, співчуття, байдужість, унормування взаємостосунків.

4. ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД

Із зростанням мобільності інформаційного простору та із розширенням особливостей його створення і розповсюдження інтерпретаційних практик толерантність стає об'єктивно за-

требуваним принципом для всіх вербально взаємодіючих акторів і водночас суб'єктивно вигідною справою, здатною примножувати соціальний капітал. Важливість толерантності диктується її місцем і роллю у відтворенні самої людини у процесі спілкування. Як відомо, абсолютною передумовою такого відтворення у всьому багатстві її особистих здібностей, потреб, цінностей, знань і свідомісних функціоналів є *спілкування*, завдяки якому "індивіди як фізично, так і духовно творять одне одного" [19, с. 135]. Оскільки "людина – це єдина істота, яку я не можу зустріти, не виражаючи водночас ставлення до цієї зустрічі" [Там само], то власне міжособове спілкування виступає процесом постійного оцінювання і коригування, формування та вдосконалення різноманітних соціальних рис-якостей і водночас умінь та компетенцій, потрібних нам для мирного співжиття з іншими. Крім того, існує об'єктивна комунікативна потреба в толерантності. Як зазначають дослідники, комунікація зайняла центральне місце, адже вона вказує на активну участь співрозмовника в колективному світі, особисту присутність у його творенні. Людська спільнота, як і кожна людина зокрема, не можуть існувати без спілкування, а спільністю загалом і культури є люди, котрі перебувають у стані комунікації [41]. В будь-якому зі своїх психосоціальних значень – участі, обміні, передачі, поєднанні, долученні до досвіду – комунікація передбачає узгодження Я з Іншим, постає проблемою доступу і можливостей, для здолання якої й потрібна актуалізація толерантності у лоні оптимізації соціальних зв'язків [20].

Підкреслимо, що толерантність має великий потенціал у сфері комунікації, оскільки створює передумови для її успішного здійснення. До того ж *комунікативна толерантність* – дієвий фактор зміцнення чи послаблення інших видів толерантності – міжетнічної, міжконфесійної, політичної та ін. Загалом інформаційно-комунікативний підхід уможливає відповідь на питання про те, як можна формувати толерантність у плині свідомого життя особи, соціальної групи, етносу чи нації загалом. Відповідь одна: тільки через канал спілкування, формуючи комунікативну поведінку громадян у процесі соціальної взаємодії. Тому комунікативний аспект є чи не найважливішим проявом толерантності, передусім потенційною спроможністю й актуальною здатністю особистості до нормативного, ети-

кетного, безконфліктного, згармонізованого спілкування, вміння слухати співрозмовника і поважати його думку, зберігати спокій у суперечці й конфлікті, спроможність конструктивно публічно дискутувати. Дослідження комунікативних аспектів толерантності дозволяє виявити і систематизувати ментальні форми прояву толерантних установок в комунікативній поведінці народу, соціальної групи та окремої особистості.

Формування комунікативної толерантності є найбільш доступним і простим, педагогічно здійсненим шляхом гуманізації й демократизації суспільства, важливим кроком розширення горизонтів толерантної свідомості громадян. Толерантність – вагома культурна цінність, оскільки має позитивне емоційно-оцінювальне забарвлення. Вона передбачає терпимість до всіх ідей і переконань людей і до форм їхньої поведінки, хоча зовсім не припускає, що окрема особа поділяє ці думки і переконання. Одночасно це форма цивілізованого сприйняття дійсності, окультуреного ставлення до всього "іншого", "чужого", до інакомислення. А тому комунікативна толерантність являє собою характеристику ставлення особистості до людей, що демонструє ступінь переносимості нею неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів, властивостей і вчинків партнерів по взаємодії. Врешті-решт це одна з найважливіших і дуже інформативних інтегральних рис людини, що досить складна за своєю природою як психосоціальне утворення. В ній знаходять відображення особливості освітньої культури і виховання особистості, досвід спілкування, цінності, потреби, інтереси, установки, характер, темперамент, звички, особливості мислення і, звичайно, стереотипи поведінки, схеми діяльності і моделі учинення. Вказана характеристика особистості відноситься до стрижневих, адже значною мірою визначає її життєвий шлях і повсякденну діяльність – становище в найближчому оточенні і на роботі, просування кар'єрними щаблями і якість виконання професійних обов'язків. Це, повторимо, інтегральна риса, яка охоплює багато інших особистісних якостей, перш за все моральних, характерологічних, інтелектуальних, вольових. Ось чому особливості комунікативної толерантності свідчать про психічне здоров'я чи його аномалію, внутрішню гармонію чи дисгармонію, про здатність до самоконтролю і самокорекції чи неспроможність до продуктивної саморегуляції.

Повсякденне і професійне ділове спілкування щонайперше вказує на різноманітні прояви комунікативної толерантності: одні люди дуже терпимі до оточуючих, інші вміють добре приховувати неприязнь до партнерів чи навколишніх, треті здатні силою переконання змусити себе не помічати неприємні властивості іншого або інших. У будь-якому разі в широкому діапазоні дає про себе знати певне зниження комунікативної толерантності: риси іншого можуть викликати часткове, істотне або повне засудження, роздратування, неприйняття, гнів. Звідси очевидно, що рівень толерантності особистості першочергово виявляється в особливостях її емоційно-вольового реагування на довкільні подразники, у ролі яких нерідко діють інші люди. Тут діє така залежність: висока особистісна толерантність сприяє стримуванню негативних емоцій, тоді як низька пов'язана з безперешкодним виходом негативної психічної енергії особи назовні.

Механізм виникнення і прояви комунікативної толерантності у соціумі первинно спричинені змістом та особливостями психоемоційного відображення особистісних відмінностей суб'єктів життєдіяльності. Кожна людина усвідомлено або на рівні підсвідомості реагує на те, що вона та її партнер мають відмінності у сфері тих чи інших проявів власної індивідуальності. Звичайно, враження як про себе, так і про партнера, суб'єктивні, але в цьому і полягає драматизм емоційного сприйняття: деякі відмінності здаються неприємними і тому засуджуються – або засмучують, або дратують, або зовсім неприйнятні. Негативну оцінку в партнері здатні викликати і незначні, й особливо суттєві для спільної діяльності, особистісні особливості. При цьому каталізатором переживань можуть стати і важкі обставини спільної праці, і думки навколишніх, і неприємності-моменти проведених разом років життя. Добре відомо, що з часом загострюється сприйняття навіть дрібних недоліків шлюбного партнера, приятеля чи колеги по роботі, бізнесу чи дозвіллі.

У запуску та дії механізму комунікативної толерантності вирішальну роль відіграє сумісність чи несумісність однойменних рис-якостей партнерів – інтелекту з інтелектом, характеру з характером, звичок зі звичками, темпераменту з темпераментом, переконань із переконаннями. Інакше кажучи, партнери зіставляють та оцінюють властивості і стани один одного на рівні окремих підструктур особистості комунікантів. Передусім комуні-

кативна толерантність проявляється тоді, коли людина або не бачить особливих відмінностей між підструктурами своєї особи та партнера, або не відчуває негативних переживань з приводу виявлених відмінностей. Одночасно чим менше неприємних і неприйнятних для себе розбіжностей знаходить одна людина в іншій, тим вище в неї рівень комунікативної толерантності, тим рідше вона засуджує індивідуальність іншого, або дратується з приводу його несхожих рис. Підвищення рівня толерантності відбувається в тому разі, коли особистість, комунікуючи із суб'єктом довкіллям, опанує три речі: по-перше, навчиться долати або згладжувати негативні враження від відмінностей між підструктурами своєї персони та індивідуальності партнера; по-друге, зуміє усунути вплив обставин, що викликають чи підкреслюють ці відмінності-розбіжності; по-третє, буде актуалізувати останні у психодуховних станах співрозмовника на позитивному тлі розвитку його ціннісно-сислової сфери, взаємно підтримуючи особистісне зростання і структурне згармонювання контактуючих Я-концепцій.

Отже, комунікативний аспект толерантності орієнтує суспільну культуру, міжгрупові та міжособистісні стосунки на дотримання *принципу духовного суверенітету особистості*, на повагу людської гідності, її свобод, можливостей і прав, на взаємну коректність у будь-яких ситуаціях спілкування (у побуті, при виконанні службових обов'язків, під час відпочинку тощо). Полегшує це завдання звичка слухати і чути іншого, вміння ставити себе на його місце, навички ведення культурного діалогу, яка передбачає вилучення з нього критики позиції та особистості опонента і зосередження уваги на пошуку компромісів у задоволенні інтересів усіх учасників діалогу через звернення до більш широких й суспільно значущих інтересів.

5. ОСОБИСТІСНИЙ ПІДХІД

Психологічною основою і ключовим виміром толерантності є її *особистісний вимір*, сутність якого полягає у розвитку і самоформуванні такої ціннісно-сислової сфери, у якій центральне місце посідають ідеали і стандарти поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, вірувань і переконань, обов'язків і вчинків, рівноправність у виборі світогляду і життєвої позиції, важливість відповідальності за власне життя, визнання

аналогічних можливостей розвитку і діяльного самоствердження за іншими людьми. Вказаний світ-вимір толерантності розглядається як “системотвірний чинник”, котрий інтегрує і регулює взаємодію усіх її психодуховних складових і структур. У будь-якому разі особистісний підхід уможливорює розгляд толерантності саме як благодатного психодуховного стану, як стійкої гуманно зорієнтованої персональної позиції і як особистісної риси-якості людинствердного гатунку. Вивчення толерантності у цьому смислосенсовому контексті дозволяє поєднати її з особистими установками, значеннями, помислами і мріями, адже саме вони, з одного боку, визначають гуманний спектр наповнення внутрішнього світу особистості, її відчуття і переживання, з іншого – є мотиваційно-регулятивними корелятами, котрі спричиняють її реальні поведінку, діяльність, учинки [22; 23]. Відтак це відкриває шлях до пізнання і розуміння психологічних механізмів дії-прояву толерантності й в інших вимірах її людського повсякдення. Такими механізмами, звісно, за умови їх свідомісної актуалізації у мислєдіяльнісних і мислєвчинкових форморганізованостях, є осмислення особою своєї буттєвості у самісно присутніх вимірах ситуаційного екзистенціювання та осенсовування нею власної життєактивності в доступних на даний момент формах самоздійснення як у духовному плані, так і в соціальному (див. монографію А.А. Фурмана [28]). У цьому аналітичному розрізі можливі кілька варіантів взаємоспричиненого перебігу цих, суголосних за призначенням, але відмінних за психозмістовою ритмікою здійснення, механізмів за критерієм толерантності: дисонансний, незбалансований, консонансний і гармонійний стилі перебігу особистісного толерування, що потребує окремого дослідження.

Засаднича передумова того, щоб людина почала взаємодіяти з іншими з позиції толерантності, полягає в тому, щоби остання стала суб’єктивно значущою рисою, набула особистісного сенсу. Внутрішня організація персоніфікованого сенсу становить індивідуалізоване відображення дійсного ставлення особистості до тих суб’єктів чи об’єктів, задля яких розгортається її діяльність і здійснюються вчинки. Таке ставлення-толєрування свідомісно оформляється або як усвідомлене “значення-для-мене” привласнюваних нею безособових знань про світ, до яких входять поняття, вміння, дії і техніки, соціальні норми, ролі, цінності та

ідеали, або як “мій персональний сенс”, сутнісне самоусвідомлювальне осереддя якого становить суб’єктивоване сутнісне значення чого-небудь у довкіллі чи у самому собі, тобто той особистісно вагомий зміст (форма, об’єкт, предмет, концепт та ін.), що назовні (через поведінку, діяльність, спілкування, вчинки) чи всередині (через самопізнання, самоактуалізацію, самотворення) визначає спрямування, стиль і спосіб ситуаційного плину життя. Загалом психологи досліджують кілька смислосенсових систем як окремих передумов персоніфікованої рефлексивності і самісного толєрування: а) смислотворчі мотиви, які спонукають людину до мислення, діяльності, учинків; б) удіяльне зреалізування відношення-ставлення особи до дійсності та його суб’єктного багатоманіття, яке набуло для неї особистої вагомості; в) смислові настановлення, які відображають особистісний сенс; г) вчинки і діяння особи, котрі регулюються індивідуальними установками та оприявнюють її гуманістичні ресурси і реальну спроможність багатовекторного толєрування.

Особистісне осмислення толєрування має низку особливостей, серед яких центральною є його спричинення від місця людини у системі суспільних відносин, а отже і від її соціальних позицій, ролей, функцій, обов’язків. Класично вважається, що “особистісні сенси, як і чуттєва тканина свідомості, не мають свого “непсихологічного” існування. Якщо зовнішня чутливість обіймає у свідомості суб’єкта значення із феноменологією об’єктивного світу, то особистісний сенс пов’язує їх із дійсністю його життя у вимірі найголовніших речей і подій у цьому світі, з його мотивами та інтенціями, а тому будь-який самосформований індивідуальнісний сенс створює пристрасність людської свідомості [15] і завжди характеризується суб’єктивністю, психодуховною енергетичністю, що значує через канали самісних означення, осмислення та осенсовування для становлення толєрування як інтегральної особистісної риси.

В контексті вищезазначеного смисл – це результат відображення людиною як суб’єктом життєдіяльності актуальних відносин, які існують між ним і тими упредметненнями, на котрі її вчинкові дії спрямовані як на безпосередню мету. Саме співвідношення мотиву і мети породжує особистісний сенс й у такий спосіб задає певний психозмістовий формат внутрішньої толєрування особи. Причому смислотворча функція у цьому формативанні толєрування належить мотиву, а точніше –

інтенційності як психоенергетичному спрямуванню свідомості і самосвідомості. Водночас у змінних рамках діяльно і вчинково насиченого життя свідомості смисл вступає у динамічне відношення з іншими його складовими, зокрема із значеннями, з одного боку, та із сенсами – з другого, виражаючись через наслідки, та із рефлексією як самоусвідомленням мети, засобів, процесу і результатів осмисленого й осенсованого мислення у тому чи іншому контекстному форматі як соціальної толерантності, так і суто особистісної.

Підкреслимо, що людина має справу не з одним смислом чи сенсом, а зі складною ієрархією динамічних смислосенсових систем, котра психологічно організована порівнево;

а) нульовий рівень – це той, до якого належать виключно прагматичні, ситуаційні смисли, котрі визначаються предметною логікою досягнення мети за даних конкретних обставин; такий смисл не є особистісним, а пов'язаний із ситуацією і виконує регулятивну роль у її усвідомленні; на цьому рівні толерантність також повно залежатиме від ситуаційних умов і характеристик, є тимчасовою, змінною, нетривкою; і часто, будучи зумовленою суб'єктивною значущістю, змінюється у моральному діапазоні – від толерантного захоплення до інтолерантного відчуження;

б) перший рівень унааявлення особистісно-смислової сфери характеризується егоцентричністю, коли головним вважається зручність, особиста вигода, престиж, соціальний успіх тощо; тому інші люди стають залежними від цих відносин, розглядаються як такі, що допомагають (вигідні, “хороші”) або перешкоджають (невигідні, “погані”) досягненню певної мети; звідси цілком слушно говорити про егоїстично зорієнтовану толерантність, що обмежується внутрішніми рамками індивідуального Я людини, зокрема задоволенням її фізичних, соціальних чи особистісних потреб;

в) другий рівень – смислопродукування групоцентричного гатунку, де визначальним смисловим моментом є ставлення до реальності, передусім до інших людей; при цьому наповнення такого ставлення значною мірою залежатиме від того, чи є інший членом “своєї”, знайомої, або “чужої” групи; власне на цьому рівні наявні підстави констатувати толерантність-терпимість як таку, хоча ще неповно згармонізовану та психодуховно освітлену;

г) третій рівень – смислотворення, котре охоплює колективну, суспільну і загальнолюдську (себто суто моральну) смислові

орієнтації у взаємодоповненні і цілісності; його доречно назвати просоціальним або вершинним, на якому смислова особистісна спрямованість відрізняється внутрішньо багатого смислоактивністю людини, котра створює такі цілі, способи, засоби і результати життєдіяльності, які приносять однакове благо собі та іншим; очевидно, що й толерантність тут набуває своєї розв'язково-гуманістичної довершеності та досконалості.

Психологічною основою для рефлексивного аналізу особистісного компонента толерантності є виокремлені Д.О. Леонтьєвим процеси смислоутворення, смислоусвідомлення і смислопобудови [16]. З огляду на те, що особистість – не стільки закінчений продукт, скільки процес [7], то цілком слушно прийняти справедливість тези, що мінливість, динамічність закладені й у самій онтології (буттєвості) смислових (пов'язаних із досягненням сутнісного змісту) і сенсових (спрямованих на визначення мети, реалізацію призначення) структур та рефлексивних систем. При цьому смислоутворення полягає у розширенні смислових горизонтів на нові об'єкти і породження нових похідних смислосенсових структур у факторах свідомісного розуміння та особистісного світобачення; смислоусвідомлення – у встановленні контекстів і смислових зв'язків, які допомагають вирішити завдання на осмислення індивідуальних та групових суб'єктів, різманітних явищ, дій і вчинків; смислопобудова – у змістовій переорієнтації життєвих відносин і смислових структур (ставлень, намірів, значень, ваги, сенсів тощо), у яких ці відносини заломлюються та видозмінюються.

В авторському обґрунтуванні А.А. Фурманом нового методологічного підходу в пізнанні смисложиттєвої сфери особистості [27; 28], крім теоретичного висвітлення психологічного змісту рівнів, сфер, механізмів, критеріїв і показників такого розвитку, він аргументовано виокремлює ще два важливі динамічні процеси розвитку смислових горизонтів особи – *смислопродукування і смислотворення*, які тенденційно пов'язані відповідно із становленням відповідно таких вершинних образів суб'єктивної реальності людини, як індивідуальність та універсум. При цьому ці процеси взаємопротікають й обопільно спричиняють один одного. Так, смислотворення – це такого рівня багатоканальний процес психодуховного продукування натхненною особистістю і певних розумових уза-

гальнень, і самоплинних інтуїтивних прозрінь-здогадів, і синтетичний вияв її сутнісних сил, і чуттєве та духовне пережиття подій, й екзистенційне наснаження сенсом кожного моменту в перспективі майбутнього, і наповнення цього сенсу вчинково неповторним самісним змістом.

Воднораз динаміка смислоутворення – це перетворена форма життєвих відносин людини, котра головню визначається структурами її особистої діяльності та надоб'єктним і квазі-предметним життям свідомості [32], до функціонування яких входять найрізноманітніші форми повсякденного практикування, коли вони приймають форму смислосенсових утворень [27; 28]. Динамічність цих утворень пов'язана не тільки зі складною регуляцією життєдіяльності суб'єкта на фоні мінливих ситуаційних умов, а й із відповідним учинком, котрий можливий саме на особистісно-індивідуальнісному рівні життєздійснення людини. Це особливо проникнено опрацьовано М.М. Бахтіним, який зазначає, що кожна думка з її змістовленням – це “індивідуально відповідальний учинок, один з учинків, із яких складається все єдине життя як суцільне вчинення...”. Ця з-мислена “думка як окремий учинок завжди цілісна; і смисловий зміст її, і факт її наявності в моїй дійсній свідомості непересічної людини, абсолютно визначеної і в певний час, і за певних умов, тобто вся конкретна історичність її звершення, обидва ці моменти, і смислосенсовий та індивідуально-історичний (фактичний) – єдині і неповторні в оцінці її [думки] як мого відповідального вчинку” [6, с. 5–6]. І далі: “...Емоційно-вольовий тон обтікає всі смислові змістовлення думки у вчинку і відносить його до неповторного буття-події. Саме він орієнтує [людину] в єдиному бутті, зорієнтовує в ньому і воістину зміцнює смислосенсовий зміст” [Там само, с. 18]. Отож присутньо мовиться про *реальність учинку толерантності* й відтак про його теоретичну розробку, так і емпіричні підтвердження, що, сподіваємося, належить майбутньому. Наразі зауважимо, що різнобічний і неповторний розвиток непересічної особистості проходить важкопрохідною стежкою майже безперервного упродовж життя відповідального вчинення, щонайперше гуманного, толерантного, шанобливого. З іншого боку, сенсосмислове наповнення цього канонічно зорієнтованого вчинення характеризуватиметься самотутністю становлення конкретної особистості, де полярними будуть траєкторії

або усталеного, рівномірного, збагачувального зростання, або стрибкоподібного, кризового, дисгармонійного, що закономірно визначатиме якісно відмінні способи ситуаційного й сенсожиттєвого толерування.

Загалом, зважаючи на наявність “великої” і “малої” динамічних траєкторій розвитку смислових утворень і на психологічні особливості перебігу толерантності, є підстави розрізнити процеси зародження і процеси перетворення, або збагачення смислово толерантних зорганізованостей особистості під час учинкового проходження нею життєвого шляху, в ході зміни і виконання різних видів діяльності. Тоді “малою” динамікою розвитку тут буде їх трансформація у лоні перебігу тієї чи іншої окремої мислєдіяльності, що центрована у відповідальному ставленні до інших і до себе, а тому має виняткове значення для аналізу рефлексивного компонента толерантності як механізму ситуативно сричиненого розвитку самосвідомості особистості. Воднораз “велика” динаміка становитиме те, що М.М. Бахтін назвав “вічність сенсу” у його відповідально-вчинковому зреалізуванні. І справді, сенс як особисто прийняте й значуще призначення людини на завжди соціально неповторній ниві життя сягає увічнення тільки у співвіднесенні з дійсністю активів-діянь його втілення, осмислення, ментального і самісного практикування ресурсами вчинкового мислення. Тоді він, цей одвічний сенс, що опановує людиною і підкоряє її інтелект, почуття і волю, стає рушійною силою останнього як його момент-вектор, стимулює появу нових горизонтів поцінувань і смислоформ, звідкіля, власне, й “загоряється ціннісним світлом і вічний сенс фактично здійснюваної думки” [6, с. 27]. І якщо взяти за “вищий архітектонічний принцип дійсного світу вчинку конкретне, виражально значуще протиставлення я та іншого” [Там само, с. 32] як самотутньо різні, співвіднесені між собою ціннісно-смислові центри життя, то цим не порушується бездонна смислова єдність світу, зате підноситься до межі подієвої неповторності толерантність/інтолерантність усупільно персоніфікованих форм і способів поведінки, діяльності, вчинення.

Отже, смислоутворення в контексті толерантного ставлення людини до світу – це процес поширення психосмислової вчинкової дії особи від провідних смислових структур на окремі периферійні похідні в конкретній ситуації її соціальної взаємодії. Сюди належать й упредметнення актуальних потреб, у

результаті якого предмет стає мотивом діяльності, набуваючи при цьому відповідного смислового образу, а процеси ситуативного розвитку мотивації зумовлюють формування системи смислової регуляції життєактивності. Саме так збагачується свідомість особистісним смисловим змістом, деталізуючи й довершуючи образ світу, в тому числі й цілепокладальною та заданною організацією здійснюваних діяльностей. Крім того, навіть за локального смислопородження толерантних ставлень є варіанти його уможливлення; джерелом ситуативних смислів у поточних діяннях можуть виступати як мотиви, так і інші смислові структури – диспозиції (які виявляються в ефектах консервації стійкого смислового ставлення) і суто смислосенсові конструкти (приписування життєвого смислу об'єкту чи явищу, що є носієм значущих рис, осенсовування персоналій, подій, символів тощо).

Відмінною рисою смислоутворення толерантних горизонтів свідомого Я є те, що в ньому не відбувається змістової трансформації смислів, а має місце зміна їхнього вияву. Тому реально наявне лише розширення мережі смислових зв'язків шляхом задіяння до неї інших складових, характеристик, елементів свідомості та самосвідомості, їх сенсотвірне відкоригування. Нерідко результатом цілісного смислопостання стає така структурно-функціональна організованість, яка, дістаючи стійкості, “переростає” своє вихідне місце в мислєдіяльності, набуваючи іншої якості. Таким прикладом є відомий феномен “зсуву мотиву на ціль” О.М. Леонтьєва, передумова виникнення якого полягає в набутті метою смислового змісту, достатнього для того, щоб вона могла самодостатньо ініціювати діяльність, стаючи у трансформаційному підсумку мотивом. А це означає, що толерантність як особистісна риса-якість учинково закріплюється через трансформацію самих смислових структур – через їх зростання, розвиток та перехід у нову якість, підкріплюючись при цьому процесами смислоутворення, самоусвідомлення (рефлексування) і сенсоконструювання. Посилення динаміки перебігу смислових процесів первинно породжується спрямованою на актуалізовані смислосенсові згустки роботою свідомості. Розрізняють процеси усвідомлення: а) смислових структур; б) смислових зв'язків, що здійснюються в особистісних контекстах цілепокладання або життєвого призначення. Перші пов'язані із функціонуванням інтроспекції, результатом якої є кон-

статація особою присутності у психорегуляційній сфері життєдіяльності окремих смислосенсових структур (мотивів, диспозицій, бажань, переконань тощо), котрі так чи інакше як внутрішні умови істотно впливають на його повсякденні діяння. Усвідомлення наявності певних внутрішніх регуляторів, до прикладу толерантного ставлення, дозволяє особистості відкрити потенційні можливості для свідомої перебудови свого відношення до явищ та подій буденності, включаючи створення навколо ситуацій толерантності, псевдо- чи інтолерантності.

Натомість процес усвідомлення смислових зв'язків у контексті розвитку терпимості являє собою окрему рефлексивну роботу свідомості, яка виконує кілька важливих функцій – відображення, породження, інтенціювання, рефлексування, які наскрізно пов'язані із відкриттям смислу і вміщення його у свідомісний сенсовий коридор. Скажімо, у цьому аспекті розгляду усвідомлювати явища і події – означає подумки включити їх у зв'язки об'єктивного світу, бачити і сприймати їх у цих зв'язках. І, крім того, бачити їх унікальне, виняткове і водночас об'єктивне місце у власному життєпотопі повсякдення. У будь-якому разі усвідомлення смислів здійснюється завдяки спрямованій рефлексії особою своїх відносин із світом, ставлень до навколишніх. Смислоутворення й сенсоусвідомлення – це психологічні механізми самоспрямованого розвитку смисложиттєвої сфери особистості, що зачіпають перетворення її глибинних самісних структур, спричиняють внутрішні розподіл та організацію самобачення і само-рефлексії. Останні уможливають “особливий рух-поступ свідомості”, розширення горизонтів самосвідомості, впорядкування відносин особистості зі світом і з самою собою, у тому числі й самотворення індивідуалізованого Я і Я-концепції як центральної ланки самосвідомості (О.Є. Фурман [35]). При цьому ставлення людини до себе і до інших людей тісно взаємопов'язані. Джерелом особистісного осереддя внутрішньої толерантності є толерантне самоставлення – повага і прийняття самого себе. В цьому сенсі рівень толерантності тісно пов'язаний не тільки із самоприйняттям і самоповагою, а й із психічним здоров'ям та самоактуалізацією особи.

У такий спосіб фактично проблема толерантності трансформується у проблему *самотолерантності* щодо своєї поведінки, процесу і результатів соціальної взаємодії, врешті-решт і стосовно повноти реалізації

особистістю власного – природного, людського й суто самісного – потенціалу. Це яскраво демонструє К. Роджерс логікою розгортання своїх теоретизувань: людина, котра йде шляхом самоактуалізації, здатна і вмє змінювати свою поведінку, вибрати ту тактику вчинкових дій, яка найбільше відповідає ситуації та її особистісному зростанню. “Вона більшою мірою спроможна дати можливість усьому своєму вільному, складнофункціональному організмові вибрати із великої кількості імовірних саме той варіант поведінки, який справді задовольнятиме її у даний момент” [1, с. 242], а відтак постійно і продуктивно толеруватиме з доквіллям.

ВИСНОВКИ

Дослідження толерантності в аспекті психосоціального теоретизування окреслює її аналіз інтерпретаціями соціогенетичного, конфліктологічного, ксенологічного, інформаційно-комунікативного то особистісного підходів. Таке логічне і змістове поєднання сутнісно поглиблює розуміння толерантності й уможливорює її репрезентацію як психосоціальної даності, що характеризується терпимим ставленням до іншого, чужого чи альтернативного і є важливою соціокультурною нормою, яка примножує і покращує результати співробітництва і загальнолюдського спілкування, а тому постає в суспільному житті як рамкова умова ефективності соціальних зв’язків, установлених і нових форм комунікативної взаємодії. В особистісному вимірі вона закономірно самоорганізується як інтегральна риса індивідуального світу особистості, котра визначає її активну позицію у взаємостосунках з людьми незалежно від їхньої культурної, соціальної та національної приналежності, передбачає порозуміння за будь-яких, у тому числі й конфліктних, умов міжособистісної взаємодії.

1. Соціогенетичний підхід розглядає толерантність як важливий фактор культури, що уможливорює формування соціокультурного поля, а відтак створює умови для взаємодії ідей, норм, цінностей, інтересів, котрі у соціальній реальності закладають феноменальні параметри фактичних меж соціального життя, солідарності його учасників, забезпечує балансуюче задоволення суперечливих потреб, цінностей, установок індивідів або соціальних груп, що, власне, й унормовує співжиття задля продовження людського роду загалом.

2. Конфліктологічний підхід позиціонує толерантність як ліберально-демократичну цінність, котра сутнісно не є потуранням, поблажливостю інакшим ідеям, байдужістю до несхожих поглядів, а перш за все адекватним ставленням до тих, хто обстоює конкуруючі ідеї як до законних суперників, опозиціонерів саме як до опонентів, кожен з яких відданий не тільки своїм власним цінностям, котрі відрізняють його від інших, а й загальній цінності свободи.

3. Оптика ксенологічного підходу висвітлює толерантність як спектр різнопланових ставлень до чужого та іншого, котрий охоплює відсторонену смиренність, позицію пасивності та розбалансованості, так і моральний стоїцизм, відкритість, цікавість і захоплене прийняття відмінностей. Така візуалізація психосоціально проектує її як байдужість до існування іншого, як неможливість порозуміння з чужим, але водночас передбачає повагу через незмогу його уникнення, тобто як поблажливості, критику та аргументацію неспроможності внутрішньо прийняти іншого, проте без змоги нав’язування своїх поглядів, переконань, норм та цінностей, а також як розширення власного досвіду та критичного діалогу із зосередженням уваги на пошуку компромісів шляхом актуалізації широких і суспільно значущих інтересів.

4. Інформаційно-комунікативний підхід обґрунтовує толерантність як принцип для вербально взаємодіючих акторів і необхідною умовою збагачення їхнього психосоціального капіталу, він орієнтує суспільну культуру, міжгрупові та міжособистісні стосунки на дотримання *принципу духовного суверенітету особистості*, на повагу людської гідності, її свобод і прав, на взаємну коректність у будь-яких ситуаціях спілкування.

5. Особистісний підхід уможливорює вивчення *особистісного виміру толерантності*, ціннісно-сміслова система якого центрується довкола цінностей поваги до людини як такої, вартості її прав і свобод, рівноправності у виборі світогляду і життєвої позиції, відповідальності за власне життєзреалізування, визнання аналогічних можливостей розвитку і самоствердження за іншими людьми і репрезентує толерантність як психодуховний стан, як стійку персональну позицію, як особистісну рису-якість, котра наповнена персональними установками, цінностями, смислами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни : монография. Москва, 1991. 300 с.
2. Алексина Т.А. Толерантность и эмпатия в контексте культуры. URL: <http://web-lokal.rund.ru/web-lokal/uem/gumsoc/1/Html/Doc/Sympos2.doc>.
3. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа: учеб. пособие для высших учебных заведений. Москва, 2001. 416 с.
4. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности. *На пути к толерантному сознанию*. Под ред. А.Г. Асмолова. Москва, 2000. 256 с.
5. Барднер Г.Л. Социальная психология толерантности: дис. ... докт. психол. наук : 19.00.05. Санкт-Петербург, 2007. 345 с.
6. Бахтін М.М. До філософії вчинку. *Психологія і суспільство*. 2019. С. 5–43.
7. Будинайте Г.Л. Личностные ценности и личностные предпочтения субъекта. *Вопросы психологии*. 1993. Т.14. №5. С. 99–105.
8. Бурдые П. Структуры, Habitus, Практики. Новосибирск, 1995. 120 с.
9. Вітакультурна методологія : антологія. До 25-річчя наукової школи професора А.В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.
10. Дахин А. Об онтологии "насилия". URL: <http://www.politstudies.ru/forum/viewtopic.php?t=16>
11. Декларація принципів толерантності. *Шлях освіти*. 1999. №2. С. 2–4.
12. Загальна соціологія : хрестоматія / концепція, упоряд., перекл. А.В. Фурман, В.С. Біскуп, О.С. Морщакова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 354 с.
13. Капустин Б.Г. Моральный выбор в политике. Москва, 2004. 107 с.
14. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы философии*. 1997. №11. С. 46–54.
15. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики : монография, 4-е издание. Москва, 1981. 584 с.
16. Леонтьев Д. А. Динамика смысловых процессов. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18, №6. С. 13–27.
17. Лорсен Дж. К. Толерантная установка: проявление концептуальных проблем. *Толерантность : материалы летней школы молодых учёных "Россия – Запад: философские основания социокультурной толерантности"*. Екатеринбург, 2001. С. 158–171.
18. Муфф Ш. К агонистической модели демократии. *Логос*. 2004. №2 (42). С. 180–197.
19. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития : учебник для студ. высших учебных заведений, 10-е изд., перераб. и доп. Москва, 2006. 608 с.
20. Пітерс Дж. Д. Слова на вітер: історія ідеї комунікації. Київ, 2004. 302 с. Москва: Феникс, Междунар. фонд "Культурная инициатива", 1992. 448 с.
21. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. У полоні Платонових чарів. Київ: Основи, 1994. 444 с.
22. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике : пособие. Житомир : Изд. ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.
23. Рюмшина Л.И. Ценностно-смысловой подход к общению : монография. Ростов-на-Дону, 2004. 176 с.
24. Семотюк О. Сучасний словник іншомовних слів. Київ, 2011. 688 с.
25. Тофтуд М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир, 2014. 416 с.
26. Уолцер М. О терпимости. Харьков, 2003. 148 с.
27. Фурман А.А. Психологічні засади пізнання смисложиттєвої сфери особистості : автореф. дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2019. 39 с.
28. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 508 с.
29. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості : від концепту до метатеорії (частина перша). *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 5–26.
30. Фурман А.В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект). *Психологія і суспільство*. 2013. № 1. С. 6–20.
31. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
32. Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. *Психологія і суспільство*. 2018. №3-4. С. 13–50.
33. Фурман А.В., Шаюк О.Я. Толерантність як предмет онтофеноменологічного дискурсу. *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 31–61.
34. Фурман А.В., Шаюк О. Я. Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у форматі гносеолого-номенологічного напряму філософування. *Вітакультурний млин*. Модуль 20. 2018. С. 20–45.
35. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування. *Психологія і суспільство*. 2018. №1-2. С. 38–67.
36. Шаюк О. Я. Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів. *Психологія і суспільство*. 2011. № 3. С. 28–65.
37. Шаюк О.Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Хмельницький, 2012. 16 с.
38. Шаюк О. Вітакультурні обрії сутнісного пізнання толерантності. *Психологія і суспільство*. 2017. №1. С. 73–78.
39. Якимова Е.В. Теория социальных представлений в социальной психологии: дискуссии 80-х 90-х годов: Научно-аналитический обзор. Москва, 1996. 115 с.
40. Якимова Е.В. Социальное конструирование реальности: социально-психологические подходы: научно-аналитический обзор / РАН ИНИОН отд. социологии и соц. психологии. Москва, 1999. 180 с.
41. Ayers W., Ayers R. Zero tolerance: resisting the drive for punishment in our school. The New Press, 2001. 263 p.
42. Ballast D.K. Handbook of construction tolerance. Wiley, 2007. 384 p.
43. Boswell J., Jordan M.D. Christianity, social tolerance, and homosexuality: gay people in Western Europe from the beginning of the Christian era to the fourteenth century. University of Chicago Press. 2015. 456 p.
44. Bullard S. Teaching tolerance: raising open-minded, empathetic children. Main Street Books, 2007. 256 p.
45. Carson D.A. The intolerance of tolerance. Eerdmans, 2013. 196 p.
46. Cherrington, K. M. Changes in attitude as a result of lecture and reading similar. *J. soc. Psychol.* 1933. №4. P. 479–487.
47. Emeritus P., Taylor H. Truth and tolerance: Christian belief and world religions. Ignatius Press, 2004. 284 p.
48. Harries S., Nawaz M., Harries S. Media. Islam and the future of tolerance: a dialogue. Sam Harries Media, 2015.
49. Hostetler B., McDowell J.D. The new tolerance: how a cultural movement threatens to destroy you, your faith and, your children. Tyndale House Publishers, Inc., 2008. 256 p.
50. Khayati E. Educational damages: educational impacts on woman's tolerance of gendered violence. Independently Published, 2014.
51. Lacombe D. The limits of tolerance: enlightenment values and religious fanaticism (religion, culture, and public life). Columbia University Press, 2019. 296 p.
52. McCabe V., McCabe J. Tolerance and other essays: or a treatise on tolerance and other essays. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2017. 111 p.
53. Milo D.S. Good enough: the tolerance for mediocrity in nature and society. Harvard University Press, 2019. 320 p.
54. Paul D.E. From tolerance to equality: how elites brought America to same-sex marriage. Baylor University Press, 2019. 256 p.
55. Pilgrim D. Understanding Jim Crow: using racist memorabilia to teach tolerance and promote social justice. P M Press, 2015. 208 p.
56. Walterce S.D. The tolerance trap: how God, genes, and good intentions are sabotaging gay equality (intersections). NYU Press, 2001. 263 p.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya, K. A. (1991). *Strategiya zhizni*. Moscow [in Russian].
2. Aleksina, T. A. *Tolerantnost i empatiya v kontekste kulturyi*. URL: <http://web-lokal.rund.ru/web-lokal/uem/gumsoc/1/Html/Doc/Sympos2.doc> [in Russian].
3. Asmolov, A. G. (2001). *Psihologiya lichnosti: Printsipy obshepsihologicheskogo analiza*. Moscow [in Russian].
4. Asmolov, A. G. (Ed.). (2000). *Tolerantnost: ot utopii k realnosti. Na puti k tolerantnomu soznaniyu*. Moscow [in Russian].
5. Bardier, G. L. (2007). *Sotsialnaya psihologiya tolerantnosti*. Sankt-Peterburg [in Russian].
6. Bakhtin, M. M. (2019). Do filosofii vchynku. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 5–43 [in Ukrainian].
7. Budinayte, G. L. (1993). Lichnostnyie tsennosti i lichnostnyie predpochteiya subjekta. *Voprosy psihologii – Psychology issues*, Vol.14, 5, 99–105 [in Russian].
8. Burde, P. (1995). *Strukturyi, Habitus, Praktiki*. Novosibirsk [in Russian].
9. Furman, A. V. (Ed.). (2019). *Vitakulturna metodolohiia: antolohiia*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
10. Dakhyn, A. *Ob ontologii “nasiliya”*. URL: www.politstudies.ru/forum/viewtopic.php?t=16 [in Russian].
11. *Deklaratsiia pryntsyviv tolerantnosti. Shliakh osvity*. (1999). Vol 2, 2–4 [in Ukrainian].
12. Furman, A. V. & Biskup, V. S. & Morshchakova, O. S. (Eds., Trans.). (2019). *Zahalna sotsiolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].
13. Kapustin, B. G. (2004). *Moralnyi vybor v politike*. Moscow [in Russian].
14. Lektorskiy, V. A. (1997). O tolerantnosti, pluralizme i krititsizme. *Voprosy filosofii – Philosophy issues*, 11, 46–54 [in Russian].
15. Leontev, A. N. (1981). *Problemyi razvitiya psihiki*. Moscow [in Russian].
16. Leontev, D. A. (1997). Dinamika smyslovykh protsessov. *Psihologicheskii zhurnal*. Vol. 18, 6, 13–27 [in Russian].
17. Lørsen, D. K. (2001). Tolerantnaya ustanovka: proyasnienie kontseptualnykh problem. *Tolerantnost. Zapad: filosofskie osnovaniya sotsiokulturnoy tolerantnosti*, 158–171. Ekaterinburg [in Russian].
18. Muff, S. (2004). K agonisticheskoy modeli demokratii. *Logos – Logos*, 2 (42), 180–197 [in Russian].
19. Muhina, B. C. (2006). *Vozrastnaya psihologiya. Fenomenologiya razvitiya*. Moscow [in Russian].
20. Piters, D. D. (2004). *Slova na viter: istoriia idei komunikatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy*. Vol 1. U poloni Platonovykh chariv. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
22. Rybalka, V. V. (2015). *Teorii lichnosti v otechestvennoy filosofii, psihologii i pedagogike*. Zhitomir [in Russian].
23. Rumshina, L. I. (2004). *Tsennostno-smyslovoy podhod k obscheniyu*. Rostov-na-Donu [in Russian].
24. Semotiuk, O. (2011). *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv*. Kyiv [in Ukrainian].
25. Toftul, M. H. (2014). *Suchasnyi slovnyk z etyky*. Zhytomyr [in Ukrainian].
26. Uoltser, M. O. (2003). *O terpmosti*. Harkov [in Russian].
27. Furman, A. A. (2019). *Psykholohichni zasady piznannia smyslozhyttyievoi sfery osobystosti*. Odesa [in Ukrainian].
28. Furman, A. A. (2017). *Psykholohiia smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
29. Furman, A. A. & Furman, A. V. (2018). Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii (Vol 1.). *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1–2, 5–26 [in Ukrainian].
30. Furman, A. V. (2013). Geneza tolerantnosti ta perspektyvy ukrainotvorennia (kompleksnyi proekt) *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 6–20 [in Ukrainian].
31. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
32. Furman, A. V. (2018). Metateoretychna mozaika zhyttia svidomosti. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3–4, 13–50 [in Ukrainian].
33. Furman, A. V. & Shaiuk, O. I. (2015). Tolerantnist yak predmet ontofenomenolohichnoho dyskursu. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 31–61 [in Ukrainian].
34. Furman, A. V. & Shaiuk, O. I. (2018). Metodolohichni pidkhody do sutnisnoho piznannia tolerantnosti u formati hnoseoloho-noumenolohichnoho napriamu filosofuvannia. *Vitakulturnyi mlyn*. Vol. 20, 20–45 [in Ukrainian].
35. Furman, O. I. (2018). Ia-kontseptsiia yak predmet bahatoaspektneho teoretyzuvannia. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1–2, 38–67 [in Ukrainian].
36. Shaiuk, O. I. (2011). Osoblyvosti psykholohichnoi struktury tolerantnosti maibutnikh ekonomistiv. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 28–65 [in Ukrainian].
37. Shaiuk, O. I. (2012). *Psykholohichni osoblyvosti formuvannia profesiinoyi tolerantnosti u maibutnikh ekonomistiv*. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
38. Shaiuk, O. (2017). Vitakulturni obrii sutnisnoho piznannia tolerantnosti. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 73–78 [in Ukrainian].
39. Yakimova, E. V. (1996). *Teoriya sotsialnykh predstavleniy v sotsialnoy psihologii: diskussii 80-h 90-h godov: Nauchno-analiticheskii obzor*. Moscow [in Russian].
40. Yakimova, E. V. (1999). *Sotsialnoe konstruirovaniie realnosti: sotsialno-psihologicheskii podhody: nauchno-analiticheskii obzor*. Moscow [in Russian].
41. Ayers, W. & Ayers, R. (2001). *Zero tolerance: resisting the drive for punishment in our school*. The New Press [in English].
42. Ballast, D. K. (2007). *Handbook of construction tolerance*. Wiley [in English].
43. Boswell, J. & Jordan M. D. (2015). *Christianity, social tolerance, and homosexuality: gay people in Western Europe from the beginning of the Christian era to the fourteenth century*. University of Chicago Press [in English].
44. Bullard, S. (2007). *Teaching tolerance: racing open-minded, empathetic children*. Main Street Books [in English].
45. Carson, D. A. (2013). *The intolerance of tolerance*. Eerdmans [in English].
46. Cherrington, K. M. (1933). Changes in attitude as a result of lecture and reading similar. *J. soc. Psychol*, 4, 479–487 [in English].
47. Emeritus, P. & Taylor, H. (2004). *Truth and tolerance: Christian belief and world religions*. Ignatius Press [in English].
48. Harries, S. & Nawaz, M. & Harries, S. (2015). *Media. Islam and the future of tolerance: a dialogue*. Sam Harries Media [in English].
49. Hostetler, B. & McDowell, J. D. (2008). *The new tolerance: how a cultural movement threatens to destroy you, your faith and, your children*. Tyndale House Publishers, Inc. [in English].
50. Khayati, E. (2014). *Educational damages: educational impacts on woman’s tolerance of gendered violence*. Independently Published [in English].
51. Lacorne, D. (2019). *The limits of tolerance: enlightenment values and religious fanaticism (religion, culture, and public life)*. Columbia University Press [in English].
52. McCabe, V. & McCabe, J. (2017). *Tolerance and other essays: or a treatise on tolerance and other essays*. CreateSpace Independent Publishing Platform [in English].
53. Milo, D. S. (2019). *Good enough: the tolerance for mediocrity in nature and society*. Harward University Press [in English].
54. Paul, D. E. (2019). *From tolerance to equality: how elites brought America to same sex marriage*. Baylor University Press [in English].
55. Pilgrim, D. (2015). *Understanding Jim Crow: using racist memorabilia to teach tolerance and promote social justice*. PM Press [in English].
56. Walterce, S. D. (2001). *The tolerance trap: how God, genes, and good intentions are sabotaging gay equality (intersections)*. NYU Press [in English].

АНОТАЦІЯ

ANNOTATION

Фурман Анатолій Васильович, Шаюк Ольга Ярославівна.

Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у рамках психосоціального теоретизування.

Особливістю цього дослідження, як будь-якого свідомо здійснюваного за цілями, принципами, методами і процедурами методологічного пошуку, є детальне вивчення формоорганізованостей і засобів ефективного пізнання найскладніших, у нашому випадку психосоціальних, об'єктів із їх багатоманітними упредметненнями і розвитково відкритою буттєвістю. Безсумнівно, що до таких украй складних об'єктів пізнання-конструювання належить *людська толерантність* як онтопсихічна даність і водночас як психосоціальний феномен. У даному разі під дослідницьку оптику постнекласичного стилю раціонального теоретизування потрапляють методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у форматі їх соціальних і психологічних спричинень, де основними інструментами професійного методологування слугують відповідні аналіз, рефлексія, розуміння, а також процедури смислосенсового умістовлення толерантного збагачення повсякденного життєпотуку особистості в контексті її безперервної взаємодії з іншими. В результаті здійснення такої інтелектуальної роботи у рамках психосоціального напрямку з'ясування феноменологічної картини толерантності теоретичне обґрунтування її логіко-змістове наповнення отримали п'ять методологічних підходів – соціогенетичний, конфліктологічний, ксенологічний, інформаційно-комунікативний та особистісний. Кожний із них становить певний інтерпретаційний інваріант гносеологічно виваженого розкодування значеннєво-смислової тканини толерантності як подієво розгорнутої психосоціальної форми свідомісного оприсутнення спільного життя в глобалізованому соціумі й водночас у діяльнісному вимірі суспільного повсякдення, утверджується як соціокультурна норма, характеризується терпимим ставленням до іншого, другого чи альтернативного і, як наслідок, оптимізує результати співробітництва і людського спілкування, а тому в реалії сьогодення постає як рамкова умова уявлення солідарних процесів, усталених і нових форм продуктивної комунікативної взаємодії. У персонологічному вимірі вона онтогенетично виникає як інтегральна риса-якість індивідуального світу особистості, котра визначає її активну позицію у взаємостосунках з людьми незалежно від їхньої культурної, соціальної та національної приналежності і виражається в гуманному прагненні досягти взаємного порозуміння та узгодження різних мотивів, установок, орієнтацій, не вдаючись до насильства, пригнічення людської гідності й натомість використовуючи наявні гуманітарні можливості – діалог, роз'яснення, співпрацю, взаємодопомогу.

Ключові слова: толерантність, генеза толерантності, професійне методологування, методологічні підходи, соціогенез, псевдотолерантність, інтолерантність, габітус, стратегія поблажливості, символічна толерантність, соціальні уявлення, психосоціальний конфлікт, форми толерантності, концепція ненасильства, антагоністичний плюралізм, ксенологія, толерантне ставлення, емпатія, комунікація, комунікативна толерантність, духовна суверенність, особистісний вибір, особистість, осмислення, осенсовування, смислосенсова система, учинок толерантності, смислотворення, сенсоусвідомлення, смислотворення, самотолерантність.

Anatoliy V. Furman, Olha Shayuk.

Methodological approaches to the essential cognition of tolerance within psychosocial theorizing.

The peculiarity of this research, as any consciously carried out one on the goals, principles, methods and procedures of methodological search, is a detailed study of the form organizations and the means of effective cognition of the most complex, in our case psychosocial, objects with their diverse specificity and developmentally open everyday life. Undoubtedly, such extremely complex objects of cognition-design include human tolerance as an ontological psychic and, at the same time, a psychosocial phenomenon. In this case, the research optics of the post-non-classical style of rational theorizing is aimed at methodological approaches to the essential cognition of tolerance in the format of their social and psychological causes, where the main tools of professional methodologization are appropriate analysis, reflection, understanding and the procedure of semantic specification of tolerant enrichment of person's everyday life flow in the context of his continuous interaction with others. As a result of such intellectual work within psychosocial direction of finding out the phenomenological picture of tolerance, the theoretical substantiation and logic-content filling were given five methodological approaches – sociogenetic, conflict, xenological, information-communicative and personal. Each of them is a specific interpretive invariant of the epistemologically-weighted decoding of the meaning-semantic tissue of tolerance as a stage-by-stage deployed psychosociality, is being self-organized as an important vita-cultural form of conscious presence of joint life in a globalized society and, at the same time, in active dimension of social everyday life, is being approved as socio-cultural norm, also is being characterized by tolerant attitude to other, another or alternative and, as a consequence, optimize the results of collaboration and human communication. And therefore in the realities of today, appears as a framework condition for availability of solidarity processes, established and new forms of productive communicative interaction. In a personal dimension, it ontogenetically emerges as an integral trait-quality of the individual world of personality, which determines his active position in relationships with people regardless of their cultural, social and national identity and is expressed in a humane desire to reach mutual understanding, agreement of different motives, installations, orientations, without resorting to violence, oppression of human dignity and instead using the available humanitarian capabilities – dialogue, clarification, collaboration and mutual assistance.

Key words: tolerance, genesis of tolerance, professional methodologization, methodological approaches, sociogenesis, pseudotolerance, intolerance, habitus, condescension strategy, symbolic tolerance, social representations, psychosocial conflict, forms of tolerance, the concept of non-violence, antagonistic pluralism, xenology, tolerant attitude, empathy, communication, communicative tolerance, spiritual sovereignty, personal choice, personality, comprehension, semantic system, act of tolerance, sense formation, sense awareness, sense creation, self-tolerance.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Савчин М.В.;
д. психол. н., проф. Саннікова О.П.**

Надійшла до редакції 15.05.2019.

Підписана до друку 21.06.2019.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В., Шаюк О.Я. Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у рамках психосоціального теоретизування. Психологія і суспільство. 2019. №2. С. 5–26.